

զեղրս գրած է. և ասոնց մէջ հեռեւեղը կկարդամք : «Առեալ զկենդանի հուրն պատարագացն՝ տարեալ քահանայիցն արկին ի ջրհորն, և հուրն ի ջուր դարձաւ և յետ ամացն եւ թանասնից՝ ի դարձին երթեալ առին զջուրն և բերեալ արկին զողջակիւղօքն : Իբրեւ շինեցաւ տաճարն՝ և ջուրն դարձաւ ի բնութիւն հրօյ, վասն զի ըստ պիտոյից կարող է փոփոխել զկերպարանս և զարդինս ըստ իրացն մատուցանել » : (Ագաթանգեղոս, Էջ. ԳԼ. Էր. 399: Տպ. Վ. Էմբ. 1835) :

Այս պատմութիւնս երկրորդ Մակարայեցւոց գրքէն է (Ա. 19 — 22). զոր Գրիգոր Եւարեկացի սուրբ վարդապետն ալ՝ որ արտաքին գրքերէն առած վկայութիւնները մէկ նշանով մը ծանուցանելու սովորութիւն ունի, առանց ասանկ նշան մը տալու սուրբ գրքէն առածի պէս կ'ընէ՝ Եւարեկին ժ.Ա. զլեռն մէջ սա խօսքով : «Ունի և նշխար նշուից փրկութեան կինաց հպաւոր, իբր կայծակն լուսոյ պահեցեալ ի միտս և յողի, որպէս զհուրն նշանաւոր և զարմանաւոր թանձրամած՝ հրաշեք մակարդեալ վիհին հրամանի ի յատակս ներքինս ներհեալ ջրհորոյն » :

Նոյն սուրբ Առասարկիչ Հայրապետը Մակարայեցւոց գրքին խօսքովը հաւատոյ վարդապետութիւն մ' ալ կ'հաստատէ, Յուդա Մակարէին մեռնող զօրաց հոգւոյն համար տաճարը զոհ և պատարագ և ողորմութիւն զրկելը վկայութիւն բերելով՝ ննջեցելոց հոգւոյն համար եղած տղօթքն և ողորմութիւնն օգտակար ըլլալուն համար. և այս հաւատոյ վարդապետութիւնը Բողոքականք չընդունելովն՝

տեղի կուտան կարծելու որ Մակարայեցւոց գրքերը չընդունելն ալ՝ ասոր համար է : Սուրբ Հայրապետին խօսքն է այս. «Ի զօրս Մակարայեցւոյն երեւի յոյս, որ զնիչ հեթանոսացն ունելով՝ անկան ի պատերազմին. և զնոցա աւարն ետուն ցըքահանայն՝ զի աղքատաց բաշխեցն ի քաւութիւն մեղաց նոցա վրիպելոցն ի ձմարսիցն » : (Յաճախ. Տպ. Մ. Էր. 176 — Տպ. Կ. Պօլսոյ, 1824) :

Այս պատմութիւնս ալ Մակարայեցւոց երկրորդ գրքէն (ժ.Ա. 40 է) : Իսկ թէ Ս. Հայրապետը այս գրքիս վրայ ինչ վարկում ունէր, անմիջապէս այս խօսքիս ետեւէն կ'ցած հեռեւեալ խօսքով կ'իմացնէ. «Աւ զի զիրք են մեզ վարդապետք՝ և ի ձեռն նոցա զյաւիտենից յոյն ընկալցուք, զի նոքօք վարեսցուք յաշխարհիս, և ճըշմարտեալք սուրբ սիրով փոխեցուք ի կենդանի յոյսն և յերանութիւնն՝ որ կայ և մնայ » : Այսպիսի խօսքերս միայն սուրբ գրոց համար կրնայ զրուցուիլ :

Սուրբ Առասարկիչ Բողոքականքն ևլնէն՝ որուն անմիջապէս յաջորդեց մեր ազգին ըրած քարոզութիւնը, քիչ ժամանակ յառաջ Տրդատ լուսաւորին հրամանաւ հաւատոյ համար նահատակուած Հռիփսիմէ կուսին ըրած աղօթքը կը գրէ Ագաթանգեղոս, որ թագաւորին ատեն նադպիրն ըլլալով՝ հաւատարմութիւնն անկասկածելի է : Սուրբ կոյսն այսպէս կ'աղօթէր, «Իսկ և զաղախին քո Շուշան կրկին ապրեցուցեր յերկուց մահուց փրկեալ, և խայտառակամահ սատակեցեր զանօրէն թշնամին, և պսակ պարծանաց արդարութեան յուսացելոյն քո շնորհեցիր և կանգնեցեր » : (Ագաթ. Էջ. Ժ.Օ.)

էր. 138): Այս պատմութիւնը Գանիէլի ժ.Գ. գլխէն է:

Եւրանելին Լօղիշէ վարդապետ՝ քաջին Վարդանայ համար կրտսէ թէ՛ տղայութեան ատենէն սուրբ Պատկարանաց տեղեակ էր, որ անիկայ ձեռն առնելով Մակարայեցի քաջաց նկարագիրն ամենուն կը կարգար:

«Ինքն իսկ տեղեակ էր ի մանկութենէ իւրմէ սուրբ Պատկարանաց. զոր և ի ձեռն առնալ՝ զքաջ նկարագիրն Մակարայեցւոցն ընթեռնոյր ի լսելիս ամենեցուն,» (Պատմ. Վարդանայ. Լօղան, Լ. էր. 192—193. ԿԿ. Վէհ. 1831): Ասկէց ալ բացայայտ վկայութիւն չկրնար ըլլալ այն ատենը՝ այս ինքն հինգերորդ դարուն կէսէն առաջ՝ Մակարայեցւոց գրքերը մեր ազգին մէջ ընդհանրապէս Սուրբ Գրոց կարգը սեպուած ըլլալուն:

Եւրանելին Մովսէս Խորենացին՝ որ եւրանելոյն Լօղիշէի աշակերտակից էր, իր պատմագրութեան վերջին գլուխին մէջ Հայոց տէրութեան կործանումը ողբալով՝ սուրբ գրքէն առած յիշատակութեանց հետ երկրորդականներէն ալ կառնու առանց խորութեան, որով կը ցուցնէ թէ անոնք ամենը միօրինակ աստուածայիններէն չմամբ գրուած կը ծանցնար Հրէից դատաւորաց և թագաւորաց մէկին մեռնելէն անմիջապէս ետքը անոր յաջորդ դրուելը կը յիշատակէ, ինչպէս եղան Մովսէսէն ետքը Յեսու, Սողոմոնի տղան Ռոբովամ բոլոր հրէից թագաւորութեան մէկ կտորէն մերժուելէն ետքը՝ Յերոբոամ անոր տեղն անցնելը. Լօղիայի համբառնալէն ետքը Լօղիտի անոր յաջորդելը, և ասոնցմէ ետքը կը յարէ, «Անտիոքոս

բռնադատէ թողուլ զօրէնս հայրենիս, և Մատաթի ոչ ընդդիմակայէ. պատերազմ զմեզ շուրջ փակեաց, և Մակարէ ոչ փրկէ,» (Պատմ. Գ. 68): Եռաջին և երկրորդ Մակարայեցւոց պատմութիւններն են այս խօսքերուն մէջ ակնարկածը:

«Եւ այն սուրբ վարդապետը Պէտրոսից գրքէն մէջ ուրիշ երկրորդականն գրքերէ վկայութիւն կառնէ, և ասանկ վկայութիւն այն ճառերուն մէջ՝ սուրբ գրքէն զատ տեղէ առնելու սովորութիւն ունի, ուրիշ վկայութիւնները սուրբ գրքէն չըլլալը կիմացնէ: Հիմայ այս առած վկայութիւնները տեսնենք: Յիշեալ Պէտրոսից գրքին մէջ (Գ. 17. Ե. Օրէնակ. Բ. Թիւ. Լ. էր. 15) կրտսէ. «Բայտ նմին օրինակի և ոմն ամեն իմաստուն արտաբերեաց բանիւ՝ զհաւատարիմ բարեկամս դեղ ասելով կենաց,» Եյս ամեն իմաստուն ըսածն է Սիրաք, որ այսպէս ըսած է, «Բարեկամ հաւատարիմ դեղ կենաց. (Օ. 16): Նկատելու արժանի է որ այս առաջին գրքին մէջ հինգ օրինակ կայ, և ամենուն ալ բերած վկայութիւնները սուրբ գրքէն են. առաջին օրինակին է Լօղիշէի մարգարէութենէն (Գ. 12): Երկրորդինը Սիրաքէն՝ որ հոս յիշեցինք: Երրորդինը Լօղից գրքէն (Լ. 14): Զորրորդինը Յեսուայ որդւոյ Նաւայ գրքէն (Ե. 6.) և հինգերորդինը առ Երբայեցիս թղթէն (Ժ. Գ. 4): Եւ Հաւատացուի որ Սիրաքէն առած վկայութեանը տեղ՝ թէ որ այս գիրքը Եստուած ծաշունչ չէր ծանցնար նէ՝ ուրիշ անգերէն խօսք գանել: Իսկ թէ որ մէկը սուրբ վարդապետիս այս խօսքը ըսողը «ճ» բառով յիշելը պատճառ բռնէ ըսելու թէ՛ օտար հեղինակի մը խօսք ըլլալն իմացնել

ուզելով այս բառս գործածել՝ անհաս-
տատ է, վասն զի ուրիշ տեղեր ալ՝ ամե-
նուն իբրեւ Աստուածաշունչ ընդունած
գրքերէն վկայութիւն առած ունի՝ ասոց
ո՞նք ըսելով: Եւ ասանկ են հեռեւեալները
նոյն Պիտոյից գրքին մէջ. «Օ, որ գիտա-
ցեալ Վարդապետ ո՞նք՝ կոչէ զսա արմատ
զեղխութեան», (Վերք. Օ. օրինակ Վ.
Բէ-Ճ.): Եւս վարդապետ ո՞նք ըսածը Պո-
ղոս առաքեալն է, որ առ Եփեսացիս կը
գրէ. «Մի արեւնայք զինուով՝ յորում
զեղխութիւն է», (Ե. 18): Եւրգ Եւրգոյն
ալ վկայութիւն առնելով՝ հեղինակին
պատուանունն մ' ալ չտար, այլ պարզա-
պէս կըսէ, «Միւսով եւս ոմամբ վկայեալ
ասելով, ելից ի բարձրավարս արմաւե-
նին», (Վերք. Լ. օրինակ. Օ. Բէ-Ճ.):
որ է Եւրգոյն երգոյն ըսածը. «Ելից յար-
մաւենին, բուռն հարից զբարձրութենէ
նորա», (Լ. 8):

Սուրբ Խորենացոյն աշակերտակից-
ներէն մէկն ալ սուրբ Յովհանն Մանգակու-
նին էր, որ Հայոց Ստեփանոսիոս եղաւ.
Եկեղեցական Ժամակարգութեան կար-
գադրիչ ըլլալով՝ Երից մանկանց երգը
ամեն օր Սարգիսէն առնուած գլուխնե-
րուն կարգը կարգալ սահմանագրեց, եւ
սուրբ գրքէն առնուած օրինակներուն
կարգը՝ Վանիէի Ճ.Վ. գլուխէն ալ կառնէ,
եւ այս է ըսածը. «Վասն զճնոցս արհա-
մարհելոյ անէճք եւ ծառայութիւն, (Բա-
մայ եղածը կականարկէ). վասն սուտ վկա-
յելոյ՝ սոցոյումն ծերոցն առ Եւրգանաւ
(Վանիէի Ճ.Վ. գլուխէն). վասն ոչ գո-
հանայոյ՝ ստատիկումն Հերովդէի (Վորճք
առաքելոցէն). վասն խստասրտութեան՝

ընկղմումն Փարաւօնի. (Երից գրքէն: Շ' առ
Ե.Օ. Էր. 199. Տղ. Վ. Է. 1836):

Նոյն սուրբ Հայրապետը Սիրաբայ գրք-
քէն ալ վկայութիւն կառնու առանց հե-
ղինակի անուն յիշելու, եւ երբեմն սուրբ
գրոց խօսքով վկայութիւն առած ըլլալն
չմտցնելով. որով կիմացուի որ սուրբ
գրոց կարգը Սիրաբայ գիրքն ալ այնչափ
շատ կարդացեր է՝ որ խօսքերը մտքին մէջ
խորունկ տպաւորուելը են ինչպէս շատե-
րուն կը պատահի, որ՝ մտադրութեամբ
կարդացած գրքերնուն խօսքը իւրացու-
ցածի պէս կը յիշեն. Սուրբ Հայրապե-
տիս Սիրաբայ գրքէն առած վկայութիւն-
ներն ասոնք են: Բամբաստողները խրատե-
լով կըսէ, «Ի՞նչ լուար բան զեղբօրէն՝
մեռցի ի սրտի քում, զի ոչ ի՞նչ ծակէ եւ
եւանէ», (Շ' առ Ճ. Էր. 85): Եւ է Սի-
րաբայ այս խօսքը. «Եւար ինչ բան,
մեռցի անդրէն ի սրտի քում, պինդ կայ՝
որ ոչ հերձու եւ եւանէ արտաքս», (Ճ.Բ.
10): Ուրիշ անգ մը սուրբ Հայրապետը
կըսէ, «Որ զկենդանութեան զպէտս վճարէ՝
հաց է եւ ջուր եւ հանդերձ», (Շ' առ Ճ.Օ.
Էր. 122), եւ է Սիրաբայ ըսածը, «Սկիզբն
կենաց մարդոց ջուր եւ հաց եւ հանդերձ»,
(Բ.Բ. 28):

Խոսքով Ենձեացեաց եպիսկոպոսը՝ որ
սրբոյն Վրիգորի Նաբեկացոյն հայրը եւ
սրբոյն Յովհաննու Մանգակունց կար-
գադրած Ճամագրքին մեկնիչն է, Երից
մանկանց երգը մարգարէութեան պէս բըռ-
նելով՝ Ստեփաննոս Սիւնեցիին խօսքը
կգնէ Ճամագրքի մեկնութեան մէջ, որ
տասնի է ըսեր. «Տօնէ եկեղեցի Մատու-
ծոյ հանապազ զփրկութիւն նախաստեղ-
ծիցն՝ զոր արար Որդին միածին. . . .

ի ձեռն քաղաքացւոցն կործանման և երկից մանկանցն փառակցութեան Որդւոյն Մատուցոյ, (Եբէ՝ 77. Տպագ. Կ... 1840). և Սաղմուէն նոյն ինքն Խոսքով եպիսկոպոսը քանի մը վկայութիւն առնելով՝ Արից մանկանց երգէն ալ անոնց կարգը խօսք կառնէ ըսելով. «Աւ Անա՛նիանքն, փրկեա զմեզ վասն զքանչիւիաց քոյ, և փառաւոր լիցի անուն քո յաւիտեան», (Եբէ՝ 102):

Սողոմոն իմաստունին գրած և մինչև մեր օրը հասած դրբերը սուրբ գրոց կարգը դրուած են: Բողոքականք ասոնց մէջէն Իմաստութեան զիրքը դուրս կը ձգեն, որովհետեւ ինչպէս կրօնն, երբայական Մատուածաշունչին մէջ չկայ, և հեղինակը Սողոմոն իմաստունը չէ: Երբայականին մէջ չգտնուելուն պէս պէս պատճառներ կրնան արուիլ ալ նէ՝ մեզի համար մեծ կարեւորութիւն մը չունին՝ քանի որ Այիդեցին ընդունած է, և սուրբ Օգոստինոս ասոր և Սերաբայ գրոց համար՝ որ այն ալ իմաստութիւն կըսուի՝ կըսէ, «Օհրկու այլ որ ասին Իմաստութիւն և Էկեղեցիապետութիւն կամ Ժողովուրդան, այն է Սիրաք, սակա նմանութեան իմիջ ըստ ոճոյ յանուն Սողոմոնի վերակոչել կալուստութիւն, այլ ոչ այլ ինկել անշուշտ համարեն զիսնաւորք: Սակայն և զոսին ի վկայութիւն առնու Էկեղեցի, մանաւանդ արևմտեանն ի վաղ ժամանակաց», (Յդ. Բաղաւի Մատ. ԺԷ. 20): Աւ մեք եկեղեցւոյ հայրերէն պատուէր ունինք՝ որ եկեղեցւոյ ընդունած զիրքերը մենք ալ ընդունինք: Որովհետեւ ըսածը ասկէց առաջ գրեցինք. ուրիշ Հայրապետաց և Ժողովոց պատուէրն ուրիշ կերպ չէր կըր-

նար ըլլալ: Աւ այս զիրքերս Հոգւոյն սրբոյ ներշնչութեամբ դրուած ըլլալը զիտնալէն ետքը՝ գրողը ով ըլլալը զիտնալն ալ կարեւորութիւն չունի. ոմանք այս ինչ և ոմանք այն ինչ իմաստունը հեղինակ կը գնեն, մեր մատենագիրները և ուրիշ ազգաց շատերն ալ անորն ըլլալուն վրայ կասկած կրնեն: Մերկններն՝ որ Սողոմոնը ասոր գրիչ կը գնեն նէ՝ հարկաւ Մատուածաշունչ գրոց կարգը սեպած կըլլան՝ և այնպէս վկայութիւն կառնեն:

Ասոնցմէ է վերոյիշեալ Խոսքով եպիսկոպոսը՝ որուն գրոց մէջէն առնուելու վկայութիւններուն իբրեւ նախաշաւիղ՝ այս բաներս ծանուցինք: Ասիկա Ժամագրքի մեկնութեան մէջ (Եբ. 45) կըսէ Սողոմոնի բերնէն. «Գու յաւիտեանական ես, ինքնիշխան և ոչ յուժեքէ կարգեալ, և ամենեցուն կենաց և մահու տէր, որպէս ասաց Սողոմոն, ոչ որ զակն ի վեր կարէ համբառնալ զօրաւոր կամ բռնաւոր տիրել հակառակ քեզ. այնչափ առաւելութեամբ գերակայեալ ես քան զամենայն դոյս, զի ստեղծիչ ես ամենայնի, և չեմ ժանի քո տէրութիւնդ ըստ տեղիաց որպէս մարդկան, այլ ընդ ամենայն տեղիս տէրութիւն քո՝ այս ինքն թէ՛ տիրելիք քո և արքայութիւնդ քո որ է թագաւորութիւն՝ ամենեցուն տիրէ վերնոց և ներքնոց, հրեշտակաց և մարդկան և ամենայն արարածոց ըստ առաւելոյն բանի. տիրելիք քո՝ ասէ՛ ամենեցուն՝ ինայել ապ քեզ ամենեցուն, Հոս առած վկայութիւններն՝ զորս Սողոմոնի և առաւելոյն անուամբ կը գնէ՛ Իմաստութեան գրքէն են (ԺԲ. 14—16): Ուրիշ տեղ մը կըսէ, «Բանգի ծածանչ է Մատուածոյ զօրութեանն որ-

պէս ասէ Սողոմոն, և ծագումն ձշմարտափառաց ամենակալին. վասն այնորիկ և ոչ մի ինչ պղծեալ խառնի ի նա: Վանդի նշոյլ է մշանջենաւոր լուսոյն և հայելի առնարատ Աստուծոյ ազգեցութեանն և պատկեր առաստութեան նորա. մի է և ամենայնի կարող. կոյ յինքեան և զամենայն փոփոխէ, (Եւ. 112): Եյս ալ բառառ Խմաստութեան գրքէն է (Ե. 23. 24): Եսկէց երկու երես ետքը (Եւ. 114) կըսէ, «Սողոմոն յաճախապէս ուսուցանէ ասելով այսպէս, ամենեցուն ծարարապեան ուսոյց ինձ իմաստութիւն. . . , և այլն ևս զոր ասէ ըստ կարգին: Եյս խօսքս ալ նոյն Խմաստութեան գրքէն է (Ե. 21. 22): Սիրաբայ գրքէն ալ վկայութիւն կառնէ առանց հեղինակի անուն տալու՝ միայն իմաստուն բառով յիշելով, «Որպէս խրատ տայ իմաստունն միօր յօր առնել դառնալ առ տէր,» (Սիր. Եւ. Ժ. 182):

Խոսքով եպիսկոպոսի որդւոյն սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյն՝ Մակարայեցւոց գրքէն Աստուածաշունչ գրքի մը պէս առած վկայութիւնը՝ սուրբ Լուսաւորչին վկայութեան կարգը տեսանք: Ուրիշներն ալ այս տեղ կըսենանք: Արից մանկանց հնոցին մէջ ըրած խոստովանութիւնը իր վրան կառնէ ըսելով. «Ընդ երկը երջանկաց մանկանցն՝ որք կիզանողական բոցովն փորձեցան և ոչ մնասեցան ի Վաբելանի, զնոցա թախծութեան զերզն հառաչմ, մեղայ, անօրինեցայ, յանցեայ, և պատուիրանաց քոյ ոչ անսացի,» (Նաբէ. Ի. 1): Խմաստութեան գրքէն այս խօսքն ալ, «Եթէ մեղանեմք՝ քո եմք, քանդի գիտեմք զդօրութիւն քո. բայց ոչ մեղե-

ցուք, քանդի գիտեմք եթէ ի քում հրամանի եմք,» (Ես. Ժ. 2.), սուրբ վարդապեան իր խօսքին յորմարցունելով՝ ինչպէս որ սուրբ գրոց խօսքերուն համար սովորութիւն ըրած է, կըսէ, «Ողորմեցիս ամենեցուն՝ միայն բարեգութ. զի թէ և մեղեցեն՝ քո են, վասն զի ի քում հրամանի են, քանդի գիտեն զդօրութիւն քո,» (Նաբէ. Լ. 3): Եւ քիչ մը ետքը այս խօսքը օրինակ կամ վկայութիւն առնուած ըլլալը կիմացունէ ըսելով. «Թէ և եօթամբ իցէ վարակեալ կրկնապատիկ պատժաւորութեամբ, առ այս օրինակ կիրթ ձեռնարկութեան զեմբռնէ քո իցէ,»: Սուրբ վարդապետիս նոյն գրքէն առած ուրիշ վկայութիւններն ալ հեռեւեալներն են: «Վառակ իսկ ես թէ չար է արարն և ընդարոյս չարութիւնն մեր, և ոչ փոխին խորհուրդք մեր յաւիտեան, ըստ հոգեհանձար իմաստնոյն կանխադեկոյց առաւելի,» (Նաբէ. Էթ. 1), և է Խմաստութեան խօսքը. «Ոչ անգիտացեալ թէ չար է արար նոցա և ընդարոյս չարութիւն նոցա, և ոչ փոխին խորհուրդք նոցա յաւիտեան,» (Ժ. 10): Նարեկին մէջ կը գտնեմք, «Ճանաչելոք զքեզ բովանդակ արդարութիւն է, և գիտե՛լ զդօրութիւնդ քո արմատ անմահութեան, որպէս և կանխաւ իսկ զընաց իմաստունն. և դարձեալ, տիրելդ քո ասէ ամենեցուն՝ խնայել տայ քեզ յամենայն. և դարձեալ, մօտ է քեզ յորժամ և կամիս կարող գաանիլ,» (Նաբէ. Իթ. 1). ասոնք ալ Խմաստութեան գրքէն առնուած խօսքերն են. (Ժ. 3. Ժ. 18), և սուրբ վարդապետը այս խօսքերս յանուանէ Սողոմոնի ընծայելով՝ անոր վրայ խօսելու պատճառ մը կը գտնէ՝

և այն խօսքերուն կարգը Սիրաքայ գրքին ալ կը դիմէ՝ Սողոմոնի համար աղօթքը ննջն արդարացունելու, և նոյն ԽԲ. զըլ խոյն 8 համարին մէջ կըսէ, «Օ, այս պուէ տիկոս ոմն բարեշնորհ արգահատէր ընդ Սողոմոնի ամենայնիւ վարձս վարկուցեալ համակցորդ զուգաձայնութեամբ, իբր կենդանեօք ընդ նովաւ՝ ընդ նմին վասն նորին աղերսել առ քեզ, ։ Սիրաքայ գրքին նախնեաց թարգմանութեան երկու օրինակներն ալ Վ. ենէտիկ տպուած են, ամբողջ չըլլալով մինչև ԽԷ գլուխը չհասնիր, ուր այս խօսքս կը գտնուի Սխիթար արքայի Վ. ենէտիկ և ուրիշի մը Վոստանդնուպօլիս տպել տուած օրինակներուն մէջ. և ասկէց կը հասկցուի որ սուրբ Նարեկացւոյն օրը լմանը կայ եղեր՝ ետքէն կորսուեի է։

Սիրաքէն առած վկայութիւնք մինակ այս է։ Եւ յն աղօթագրքին մէջ ուրիշ վկայութիւն մ'ալ կը բերէ, հեղինակն իմաստուն՝ և ըսածը հօգելից անուանելով. «Երգարե վայ մեղաւորին որ տարակուսեալ կայցէ ի վերայ երկուց ծանապարհաց, ըստ հօգելից բանի իմաստնոյ», (Նար. Լ. 33). որ Սիրաքայ սո խօսքն է. «Վ. այ սրտից վատթարաց և ձեռաց լքելոց, և մեղաւորի որ երբեք չի բերու շաւիղս, ։ որ Օ. օհրապեանի Եստուածաշնչին մէջ տպուած օրինակը այսպէս կը դնէ. «Վ. այ սրտից մաւրաց և ձեռաց լքելոց, և մեղաւորի՝ որ հասեալ իցէ ի վերայ երկուց ծանապարհաց, ։ (Սերաք. Բ. 14)։

Երբորդ վկայութիւն մ'ալ նոյն Սիրաքէն կառնէ, որուն զիրքը ճշմարիտ առաջ անուանելով՝ Սողոմոնի Եռակաց գրքին համապատիւ կը ցուցնէ, ինչպէս որ սուր-

բն Օգոստինոս ալ բերէ էր Իմաստութեան գրքին հետ մէկ տեղ յիշելով, ինչպէս որ քիչ մը առաջ գրեցինք։ Սիրաք կըսէ. «Ոչ է գեղեցիկ օրհնութիւն ի բերան մեղաւորի. զի ոչ ի տեսունէ տաքեցաւ, ։ (Ժ. Լ. 9). այս խօսքս Օ. օհրապեանին տպածին մէջ չկայ. Նարեկացին այս խօսքը իր ըսածներուն կարգին յարմարցնելով կըսէ, «Վ. արդ՝ որպէս զի ոչ վայելէ օրհնութիւն ի բերան մեղաւորի, ի ճշմարիտ առաջ՝ կանխաւ իսկ ուսաց, ։ (Նար. Լ. 1)։ Զորոյրդ անգամ Սիրաքէն առած վկայութիւնն է այս։ «Ենկցուք ի ձեռս տեսուն և մի՛ ի ձեռս մարդկան, զի որպէս մեծութիւն նորա, նոյնպէս ողորմութիւն նորա, ։ (Բ. 22. 23) որ Օ. օհրապեանին տպածին մէջ ասանկ է, «Ենկցուք մեք ի ձեռս Եստուծոյ և մի՛ ի ձեռս մարդկան, զի որպէս մեծութիւն նորա, նոյնպէս և ողորմութիւն, և որպէս անուն նորա, նոյնպէս և զործք, ։ Նարեկացին այս խօսքս իր խօսքերուն կարգը կառնու, հեղինակը երջանիկ իմաստուն առնուանելով, «Եւրի է ըստ իմաստնոյ ու մեմն երջանիկ՝ անկանիլ ի ձեռս տեսուն և մի՛ ի ձեռս մարդկան, զի որպէս մեծութիւն նորա՝ և ողորմութիւն նորին, ։ (Նար. Լ. 3)։

Սուրբ Նարեկացւոյն գրեթէ ժամանակակից է Երեստակէս Լատիվերոցի իմաստուն վարդապետը, որուն պատմութեան զիրքը կարգացողը զիւրաւ կը հասկնայ Եստուածաշունչ զրոց վրայ ունեցած տեղեկութիւնը. վասն զի բոլոր զիրքը սուրբ գրքէն առնուած օրինակներով և վկայութիւններով լիցուն, և բնաւ խաբուութիւն չընկեր Նախականոն և

Ներկորդականոն գրոց, այլ ամենէն ալ միապէս վկայութիւն կառնէ: Այս պատմութեանս Ժ.Օ., զլուսին մէջ պատմածին Աստուածաշունչէն երկու օրինակ կը բերէ. մէկն է Վարեր Արնեցիին կնոջը Յայէլին զԱրարա մեռցնելը (Վարար. Գ. 21), և միւսը Յուդիթին զՀողիփեռնէս մեռցնելը (Յուդիթ. Ժ.Գ. 10): Բողոքականները ժամանակով երկրորդականոն գրքերուն սուրբ գրոց կարգը չընդունին արդարացնելու համար ճառ մը տպեցին. որուն մէջ Յուդիթայ զիրքը չընդունելուն պատճառ կը ցուցնէին անոր զՀողիփեռնէս մեռցնելն այն տեղ գովութեամբ պատմուելուն համար: Աստիկերացին գրեթէ անոնց այս անտի պատճառաբանութիւնը գուշակելով հերքելու համար անոր նման սպանութիւն մ'ալ Վատաւորաց գրքէն կը ցուցնէ՝ զոր բողոքականք կընդունին: Այս ալ սպանութիւն մ'է Յուդիթայ ըրածին պէս, և այս սպանութիւնս մեծապէս զոված է Վերովրայ մարգարէութիւն, որուն շինած երգը նոյն Վատաւորաց գրքին Լ. զլուսինն է:

Յիշուած գրքերուն մէջ կան՝ որ շատերուն ձեռքն անցած չեն, և ասոնց ալ խելքը աղէկ մը հասցնելու համար սակիսեմք՝ որ ամեն քրիստոնեայ եկեղեցեաց համաձայն շայաստանեայց սուրբ Եկեղեցին ալ թէ սուրբ պատարագի և թէ հասարակաց աղօթից ամեն ժամանակները աւուր տօնախմբութեանը յարմար հատուածներ կկարգացուի Բ. Գրքէն: Ասոնց մէջէն ամենէն նշանաւորը՝ Վանիէլի մարգարէութեան երրորդ գլուխն է, չէ թէ կրճատած, ինչպէս որ բողոքականներուն

Թարգմանած և տպած Աստուածաշունչներուն մէջ կը տեսնուի, այլ ամբողջ, այն ալ ամեն օր առանց բացառութեան առաւօտեան ժամերգութեան սկիզբն, և հարցէ Ժ. ըսելով կը ճանչցուի: Աոյիը կը կարգացուի նաեւ Օսնիդեան և Օւատկի ճրագալուցի իրիկունները, որ ուրիշ խորհրդաւոր ընթերցուածներ ալ կը կարգացուին, բայց մէջերին սա տարբերութիւնը կայ՝ որ միւս ընթերցուածները և կեղեցւոյ տեսանը դպրաց կանգնած տեղը կը կարգացվին, իսկ Վանիէլի մարգարէութեան ընթերցուածին համար՝ Տօնացոյցը յատուկ հրահանգ կուտայ թէ զըպիրներուն մէկը բնմին վրայ ելէ և անկէց կարգայ, և երբ այն տունը հասնի դպիրը՝ որ կըսէ՝ «Օրհնեցէք ամենայն գործք տեսուն զտէր,», Ժողովուրդը մէկ մէկ վառած մօմ բռնեն ձեռքերնին և դպիրներն ալ ամեն մէկ հատուածին վերջը եղանակով ըսեն, «Օրհնեցէք զովեցէք և բարձր արարէք զնա յաւիտեան,»: Բողոքականները կըսեն արդեօք թէ շայոց Եկեղեցին սուրբ գրոց կարգը չընդունած գրքերուն նշան սահմանած է այս պարագաներս: Աւրիշ Ներկորդականոն ըսուած գրքերէն շայաստանեայց սուրբ Եկեղեցւոյ Աստուածային պաշտամանց կարգն առնուած ընթերցուածները այս տեղս մի ըստ միջէ նշանակելը երկար կըլլայ, ու զողը կրնայ մեր Բանաբար մակագրով յօրինած և 1860 ին տպուած գրքուկին մէջ տեսնել, ուր ամեն մէկ այսպիսի ընթերցուածները տեղովը և օրովը նշանակուած են. (Լ. 75—78):

Մինչև հոս գրուածներէն կը հասկըցուի՝ որ սուրբ Առաւորի օրէն մինչև

Հինաց Սուրբ Գրոց Արկորդականն ըստ առանձնեւորուն աստուածային ներշնչմամբ գրուած ըլլալու մասին տարբերութիւն մը չճանչիր մեր սուրբ Ակեղեցին։ Թէ որ դանուի նէ՝ խօսքը ուրիշ եկեղեցեաց մէջ մտած տարածայնութեանց պատմութիւնն էր Էրածը և ոչ մեր եկեղեցւոյ ընդունածին կամ չընդունածին։ Այսպէս բան մը կը դանեմք Սարգիս Շնորհալի վարդապետին Աթուղիկեայց մեկնութեան գրքին մէջ, ուր Պետրոս առաքելոյ երկրորդ թուղթումանց չընդունելին առիթ առնելով՝ վրանին տարակոյս և երկբայութիւն երած ուրիշ գրքերն ալ կընշանակէ, որոց մէջ ոչ միայն բողոքականներուն չընդունածները, այլ և դոնէ Հիմաղուան ատենս անոց մէջ պարտողներուն ընդունածներն ալ կան։ Ան կտակարանին մէջ ընդունելի և երկբայական գրքերը այս խօսքերով կը նշանակէ, «Գիրք որք յայտնապէս ընդունելիք են ըստ նոցա ընտրութեան, են այսոքիկ. Անգ գիրք Մովսիսի նախամարգարէին՝ և են այսոքիկ, Եւրաբաք և Ալբ և Թիւք և Վեաական և Բ. Օրէնքն, ընդ նոսին և Յէսուս և Վատաւորք և Հուրթ և չորք զլուրթ Թաղաւորութեանցն, և գիրք Սաղմոսացն Վաւթի, և երեք գիրք Եսական Սաղմոնի, և Յովն և Դաւիթ և Դէկէն և Վանիկէն և Արեմիայն, և երկօտասան մարգարէքն, և Դղրն և Մնացորդացն երկուքն և Դսթերն և Յուդիթն և Մակարայեցիքն, ։ Երկբայութեան տակ եղածներն ալ զատ կը յիշէ՝ որ են՝ Յէսու, Սերաքայ և Դղրոսն և այլ ևս եօթանասուն և երկուք, որ ի ծածուկք են, ։ Ալ տեսնէ ուշիմ ընթերցողը որ այս ցանկս բողոքականաց ունեցածին չնմանիր. աներկբայելի գրքերուն մէջ գրեր է Յուդիթն և Մակարայեցւոց գիրքը՝ զոր բողոքականք չեն ընդուներ՝ դուցէ և Իմաստութեան գիրքն ալ՝ Սողոմոնի երեք հաւառակաց գիրք նշանակելով, որով Արդ երգոցը դուրս կը մնայ, զոր Հին Ժամանակը չընդունող Հերեաիկոսներ եղեր են։ Մեր վարդապետաց մէջ Իմաստութեան գիրքը Սողոմոնի կարծուած է սովորաբար և եկեղեցւոյ մէջ ասկէց առնուած ընթերցուածները՝ ընթերցուած Մակարայեցիքն ալ կը ճանչցուին։ Բարութայ և Տորիթայ գրքերը՝ ոչ ընդունելիներուն և ոչ անընդունելիներուն մէջ նշանակուած չեն. Մակարայեցւոց գիրքը յայտնապէս առանց երկբայութեան ընդունելիներուն կարգը ըրած է, իսկ բողոքականք բնաւ չեն ընդուներ։ Բնդհանապէս՝ ասոնք՝ Արդ Մակարան անունով եկեղեցւոյ ընդունած գրքերն ամենն ալ կընդունին, բայց Հիներուն մէջ՝ սուրբ գրոց ցանկ առանդող պատկառելի հեղինակաց առաջ՝ ասոնց մէջ ալ երկբայելիներ երեցած են, և Աթուղիկեայց մեկնիչը ասոնց մէջ կը համրէ հեռեւեալները, «Արկորդ թուղթն Պետրոսի, և երկու թուղթն Յովհաննոսի՝ երկրորդն և երրորդն, և թուղթն՝ զոր Յուդային և Յակոբայն ասեն, և Յայտնութիւնն Յովհաննոս աւետարանչի, ։ Իսկ ինքն ասոնց ամենն ալ կընդունէր, և ասոր նշանն է այն՝ որ յիշեալ կաթուղիկէ թղթերն ալ՝ աներկբայելի սկսուած երկու կաթուղիկէ թղթոց հետ հաւասար բռնելով կը մեկնէ, և գրքերուն այնպիսի բաժանումը՝ որ Հին հեղե-

ղը որ այս ցանկս բողոքականաց ունեցածին չնմանիր. աներկբայելի գրքերուն մէջ գրեր է Յուդիթն և Մակարայեցւոց գիրքը՝ զոր բողոքականք չեն ընդուներ՝ դուցէ և Իմաստութեան գիրքն ալ՝ Սողոմոնի երեք հաւառակաց գիրք նշանակելով, որով Արդ երգոցը դուրս կը մնայ, զոր Հին Ժամանակը չընդունող Հերեաիկոսներ եղեր են։ Մեր վարդապետաց մէջ Իմաստութեան գիրքը Սողոմոնի կարծուած է սովորաբար և եկեղեցւոյ մէջ ասկէց առնուած ընթերցուածները՝ ընթերցուած Մակարայեցիքն ալ կը ճանչցուին։ Բարութայ և Տորիթայ գրքերը՝ ոչ ընդունելիներուն և ոչ անընդունելիներուն մէջ նշանակուած չեն. Մակարայեցւոց գիրքը յայտնապէս առանց երկբայութեան ընդունելիներուն կարգը ըրած է, իսկ բողոքականք բնաւ չեն ընդուներ։ Բնդհանապէս՝ ասոնք՝ Արդ Մակարան անունով եկեղեցւոյ ընդունած գրքերն ամենն ալ կընդունին, բայց Հիներուն մէջ՝ սուրբ գրոց ցանկ առանդող պատկառելի հեղինակաց առաջ՝ ասոնց մէջ ալ երկբայելիներ երեցած են, և Աթուղիկեայց մեկնիչը ասոնց մէջ կը համրէ հեռեւեալները, «Արկորդ թուղթն Պետրոսի, և երկու թուղթն Յովհաննոսի՝ երկրորդն և երրորդն, և թուղթն՝ զոր Յուդային և Յակոբայն ասեն, և Յայտնութիւնն Յովհաննոս աւետարանչի, ։ Իսկ ինքն ասոնց ամենն ալ կընդունէր, և ասոր նշանն է այն՝ որ յիշեալ կաթուղիկէ թղթերն ալ՝ աներկբայելի սկսուած երկու կաթուղիկէ թղթոց հետ հաւասար բռնելով կը մեկնէ, և գրքերուն այնպիսի բաժանումը՝ որ Հին հեղե-

նակաց մէջ եղած է՝ նշանակելէն ետքը կըսէ, «Որ երկրայութիւն եղե ինչ ի վերայ նոցա, յետ բաղում քննութեանց և համեմատութեանց ընդ ստութեան և ընդ ճշմարտութեան, իբրեւ ոչ գտաւ ի նոսա տիպք ստութեան, այլ մանաւանդ ճշմարտութեան, պաշտեցաւ յեկեղեցի Մատուծոյ ընդ ճշմարտան, և Աւ ըսածին օրինակ ալ կը բերէ, «Նմին իրի որպէս նոցա՝ նմանապէս և մեզ ընդունելի եղին, վասն զի և թուղթն Աբրայեցւոց մի յայնցանէ է՝ որ երկրայութիւն ասի ի նոսա. ոմանց ասացեալ՝ եթէ Աղէմէստեայ է, և ոմանց՝ եթէ Ղուկասու աւետարանագրի, բայց և ոչ միում ի սոցանէ է թուղթն, այլ տիրապէս Պօղոսի,» (Մէհ. Կալ. Եւ. 399) :

Մեր ուրիշ Հայերն ու մատենագիրներն ալ՝ ասոնց և մանաւանդ սուրբ Լուսաւորչին աւանդութեան աւանդապահ ըլլալով՝ հոգ չբրինք այս նիւթոյս համար անոնցմէ ալ վկայութիւն բնառելու, միայն սա կըսեմք հոս՝ որ թէ որ ասոնց անհամաձայն գտնուի նէ՝ շատ չեն, և վկայութիւններն ալ այստեղ մէջ բերուած վկայութիւններուն չափ կարեւորութիւն չունին։ Արմնայ մէկ Եղգային ժողովոյ մը կանոնին վրայ խօսիլ, և այս առիթով նախնի դարերու քանի մի հայերուն տրւած կանոնական գրոց ցանկն ալ ինչ ըլլալն իմացնել, որոց ապաւինած են բոլոր քականք, և անկէց ետքը վերջին ժամանակներուս վկայութիւնները տեսնելէն ետքը Յունաց և ուրիշ համար բոլոր քականաց ըսածը հետազօտել։

Սինն Հայոց Աթուղիկոսը 768 թուին Պարտաւ քաղաքը ժողով մը գումարեց

եկեղեցական բարեկարգութեանց համար, որուն Կ. Կերորդ կանոնը՝ որ վերջինն է, կանոն գրոց մէջ այսպէս կը գտնեմք, «Աւ եղեցի ձեզ ամենեցունց եկեղեցականաց և տշտարհականաց պաշտելի զիրք սուրբ Հին և Նոր Աստվարանացն. Մովսէսի՝ զիրք Օննդոց, Լւից, Թաւբ, Ղաւտահանն, Լերկորդ Օրէնքն, Յեսու Նաւեայ, Ղատաւորք, Հաւթիայն, Թադաւորութեանց չորք, Մնացորդացն աւուրք (կամ աւուրց) երկու, Լազրի երկու բանքն, զիրք Յովբայ, Սաղմոսաց զիրքն, Սողոմոնի երեք զիրք, Լերկոտասան մարդարէիցն, Եսայի, Լերեմիա, Եզեկիէլ, Ղանիէլ։ Եւ արտաքուստ պատգամաւորեացի առ յուսուցանել ձեր մանկունս՝ զուսումնաբաղումն Սիրաքայ իմաստութիւն, և Եյս կանոնս բառ առ բառ առաքելական Ձե. երորդ կանոնին թարգմանութիւնն է, և մենք լեզուադիտաց համար՝ և մեր ըսածը տարակուսելի չձգելու համար՝ յունարէնը այս տեղս կը գնեմք. «Լազո իմինքն սի քլիքիքիս քէ լաիքիս վեկիւսսէ վաղմաքէ այլա,» և ասկէց ետքը սուր գրոց անունը կը շարէ հայերէնին պէս, և վերջին հատուածը՝ ուր Սիրաքայ համար կը խօսի՝ այսպէս կըսէ. «Լաքսութէն դէ իմին բրօսիսդօրիսդօ մանթանին իմօն դուս նէուս, դին սօֆիան դու բօլիմաթուս Սիրակո,» Համառօտ մը հոս ծանուցանել հարկ կը տեսնուի, որ Ուսումնաբանութեան ընդ հայերէն օրինակաց մէջ տարբերութիւն կայ։ Մեր ձեռքի կանոնագրքին օրինակը մեր այս տեղ զբաժն է, բայց կան որ ուսումնաբանական կարդացած և զբաժն որ յունարէնէն օտար է, իսկ Օւօհրապեան Մատուածաշունչի չորս հատոր տը-

պագրութեան յառաջաբանութեանը մէջ այս բառը բնուէ զրեր և երեք կէտ զընկրով անցեր է. յայտնի է որ բառի թէպէտ յունարէնին ճիշտ թարգմանութիւնն ըլլալով վստահութեան արժանի էր, բայց ինք չէ վստահեր:

Ասկէց կարեւոր է այն նշանակել՝ որ առաքելական կանոնաց մէջ Սակաբայեցւոյ զրքերն ալ յատուկ յիշուած են՝ զոր բողոքականք չին ընդունիր՝ ինչպէս որ տեսած եմք, բայց Պարտաւայ կանոնին մէջ չկայ: Չեմք հաճիր ըսել թէ Պարտաւայ ժողովքը այս գրոյս Աստուածաշունչ ըլլալուն համոզուած չէր, որ արդէն սուրբ Առաւորչին ժամանակէն ընդունուած ըլլալն արդէն յայտնի ցուցուցած եմք, ուստի կը կարծեմք թէ մոռացմամբ ետ մնացած ըլլայ. մոռցողը յիշեալ կանոնները նոյն ժողովոյն ժամանակը գրի առնողը կամ անկէց ետքը օրինակողն ըլլայ, հոգ չէ ինչ որ է, մոռցուած ըլլալը մեզի հաւանական կերպի սա պատճառն էրով: Առողիկիայ ժողովոյն՝ որ չորրորդ դարուն մէջ գումարուած է, Պարտաւայ ժողովքէն 400 տարւոյ չափ յառաջ, կանոնները հայերէնի թարգմանուած՝ և հայերէն կանոն գրքերուն կտրգն անցած են: Այս կանոններու մէջ ալ սուրբ գրոց մէկ ցանկը կայ, որուն յունարէնին մէջ Սակաբայեցւոյ զիրք չը յիշուիր, բայց հայերէնին մէջ՝ որուն թարգմանութիւնը հինգերորդ դարու հայերէն կը նըմանի, ամեն օրինակներ ունին: Ասկէց կը մակաբերեմք որ թարգմանիչը տեսնելով՝ որ Հայոց մէջ Սակաբայեցւոյ զիրքը սուրբ Առաւորչի ատենէն իրրեւ Աստուածաշունչ բռնուած է, կար-

գացողներուն միտքը երկրայութիւն չըձգելու համար՝ այս ալ կտրգն անցուցեր է: Ասկէց զատ Յունաց Տրուդեան ժողովքը՝ որ Պարտաւայ ժողովքէն 75 տարւոյ չափ առաջ է, սուրբ գրոց մասին Ատիններուն Վարքեդոնի ժողովքին տուած ցանկն բնութեամբ է, որ հիմայ ալ Յունաց Էփեսոս (ղեկ) մակադրով տըպուած կանոնգրքին մէջ կայ, և հիմայ Յունաց վաւերական սեպած և գործագրուած կանոնապիրքն է այս. և Սիոն Վաթուղիկոսի ժամանակին Հայ վարդապետաց մէջ Ատին եկեղեցւոյ վրայօք տեղեկութիւն ունեցող չկար ալ նէ՝ յունականին հմուտներ կային: Աւստի կըսեմք վերջապէս՝ թէ որ Պարտաւայ ժողովքը յատուկ դիտմամբ Սակաբայեցւոյ զիրքը դուրս ձգեց, անոր այս կանոնը իրմէ առաջ և իրմէ ետքը Հայոց հայրապետաց աւանդածէն խոտորում մը ըլլալով՝ ընդունելի չէ:

Իսկ թէ ոյն ի՞նչ էր որ մինչև հինգերորդ դար արեւելեան եկեղեցւոյ թէ հայրապետները և վարդապետները և թէ ժողովները՝ քանի որ սուրբ գրոց ցանկ տալ պէտք ըլլար՝ հրեաներուն մէջ զըտնուած գրքերուն անունը միայն կրէնէին, անոնցմէ աւելի զիրք չէին յիշեր: Արեւմեք թէ՛ հին կտակարանի գրքերուն մասին ասոր առաջին պատճառ նոյն իսկ հրեաներն էին՝ Տեսնու մերոյ աշխարհք գալէն ետքը անոնք տեսնելով՝ որ մարգարէներուն Մեսիային համար՝ բրած մարգարէութիւնները ասոր վրայ կկատարուին, բայց անիկայ իբրեւ Մեսիա ընդունել չուզելով, այնպիսի մարգարէութիւններէ զիր մը կամ բառ մը փոխելով կամ բառերուն

կարգը այլայլելով՝ ուրիշ մտքի դասնալու
դիւրութիւն ունեցածները ուղղածուն
պէս խանգարելով ձգեցին. իսկ անոնք որ
խիստ բացայայտ կիսօսէին, որ ուրիշ կերպ
մեկնութիւն չէր վերցնել, և եթէ խառ-
դախութեամբ ընէին՝ ամենուն աչքին կը
զարնէր, անոնք սուրբ գրոց կարգէն հա-
նելէն զատ՝ ձեռքերնէն եկածին չափ ջանք
ալ բրին որ անոնց հին երրայական օրի-
նակը չմնայ: Բնածնիս օրինակով հաս-
տատելը դժուար չէ: Խմաստութեան գիր-
քը երբայեւէնը չկենալուն համար՝ հրէից
չընդունիլը յայտնի է. բայց Առնէլիոս
Ալարիաէ հոչակաւոր մեկնիչը նոյն իմաս-
տութեան գրոց մեկնութեան յառաջա-
բանութեան մէջ կրօն է՝ ուսքի Մօշէ
Պէննախման անուն կարդացողը, իր յօ-
րինամ գրքին մէջ կգրէ, «Սողոմոն մեծ
Խմաստութիւնը ըսուած գրքին մէջ ըսած
է. խնդրեցի աղօթիւք և սուաւ ինձ հան-
ձար, և Այս խօսքը Սողոմոնին ուրիշ գը-
րոց մէջ չկայ, միայն Խմաստութեան գրոց
մէջ կայ (Լ. 7): Սուրբն Հերոնիմոս՝ որ
ամբողջ հին կաաւարտնը երբայեւէնէն
Լատին լեզուի թարգմանեց, առ Պարո-
մադիոս և առ Հերոնիմոս գրած նա-
մակներուն մէջ կրօն է՝ հրեայները Տօ-
բիթայ գիրքը սուրբ գրոց կարգէն հաներ
անյայտ գրոց կարգը գրէր էին, և բնագի-
րը քաղցէարէն ըլլալով՝ ինքն ալ հրեայ
կարդացողի մը օգնութեամբ լատիններէնի
թարգմանեց: Պարոմ և այս ալ երբայեւէն
բնագիր ունէր և հրեաները կորուսին.
գուցէ ուրիշ գրքեր ալ կան ասանկ: Աւ
ասոնց տեղը նոյն մօլեկըն հրեայները ի-
րենց ժողովրդեան համար ուրիշ գրքեր
կը շննէին, որոց ընթերցումը սուրբ գիր-

քը կարդալէն օգտակար կսեպէին: Ասինի
ժողովները և հայրապետները երկու նը-
պատակ ունեցած կրլան իրենց տուած
ցանկին մէջ միայն հրէից մինչև իրենց
ժամանակը իբրև Աստուածաշունչ ըն-
դունածներ նշանակելու: Մէկը՝ որ հրէից
հետ խօսուած տանը անոնց չընդունած
գրքերը ճանչցնելու համար, որ միայն ա-
նոնց վկայութեամբ վարուին. և մէկ մ'ալ՝
որ անոնց իբրև սուրբ գիրք յարգած,
բայց յետին ժամանակները շնամ գիր-
քերը չընդունին: Աւ որովհետև քրիս-
տոնէութենէ զատուած հերետիկոսներն
ալ մոլորական գրքեր շննելով Առաքելոց
կամ Աւետարանի անուամբ կը հոչակէին,
նոյն հարք այս գրոց համար ալ մեծ ըզ-
գուշութիւն բանեցնելով՝ նոյն իսկ Աոր
Ատակարանի գրքերէն ալ իրենց ցանկէն
զուրս ձգածնին կայ, ինչպէս Յակոբայ և
Յուդայի և Պետրոսի Բ. և Յովհաննու
Պ. և Պ. Աթուղիկեայ գրքերը և Յով-
հաննու Յայտնութեան գիրքը: Բայց
եղբր ասոնց հարազատութիւնը քննու-
թեամբ հասկցուելով, և հին կաաւարանի
գրոց համար ալ վերոյգրեալ զգուշու-
թիւնները պէտքը չըլլալով, և տեսնելով
որ նոյն իսկ այն հայրապետները՝ որ սուրբ
գրոց ցանկ շնամ են, իրենց շնամ ցան-
կէն զուրս թողած գրքերէ ալ վկայու-
թիւն կառնեն, ամեն քրիստոնեայ եկեղի-
ցիք միաբանեցան ասոնք ամէնը մէկէն իբ-
րև սուրբ գիրք ընդունելու:

Վասնք հիմայ Յունաց եկեղեցւոյ և
ն. . . համար ըսածնիս քննելու:

Հին ժողովներէն վկայութիւն ունենալ
կկարծեն, զորս ասկէց առաջ համառօ-

տիւ տեսանք: Կամնապէս քանի մի հին հայրապետներուն յօրինած ցանկին ալ կադաւինին, բայց նոյն խոսքն այն հայրապետներն իրենց աւանդած ցանկէն դուրս ձգած զբերէն վկայութիւն կրերէն հաւատոյ ձշմարտութիւն հաստատելու համար՝ որ նոյն ժողովներուն և հայրապետներուն ըսածին նայելով՝ Աստուածաշունչ չեղած զբերէն այսպիսի վկայութիւն պիտի չառնուէր: Պէտքէ ընթերցողք ասոր չհամոզուին. ուստի հարկ կը սեպեմք այս տեղս քանի մի այսպիսի վկայութիւններ գտնել:

Տուած ցանկերնուն մէջ Արկրորդականոնները նախականոններէն զատող սուրբ հարց մէկն է սուրբն Աթանաս: Ասիկայ Օստական նամակներուն մէկուն մէջ ցանկէն դուրս ձգած ամեն գրքերուն համար մէկէն կըսէ, «Աւելի ձշգուծեան համար ինձի պարտք սեպեցի ըսել թէ՛ ուրիշ գրքեր ալ ունիմք՝ որ կանոնին մէջ չեն պարունակեր, այլ հայրապետաց սահմանադրութեանը համեմատ՝ մեր կրօնքը մանելու և բարեպաշտութեան սկզբունքներուն կրթուելու մարդոց առաջը կարգացուելու բաներ են, և նոյնի է որ մեր կրօնքը մանելու մարդոց առաջը անանկ գրքեր կը կարդացուին և կը բացատրուին՝ որ յԱստուծոյ ներշնչեալ լլան, ուրիշ սրբոյն Աթանասի ցանկէն դուրս մնացած գրքերը՝ հայրապետաց սահմանադրութեանը համեմատ՝ ցանկին մէջի գրքերէն տարբերութիւն չունին: Եւ Ս. Ալեքիզ երեսուցեանի՝ որ Սուրբ Երեմիայի ընթացքին մէջ՝ որ մեր կրօնքը մանելու մարդոց կրթութեան համար շնորհած է, սուրբ զրոյց ցանկ մը գտնելով առանց երկրորդականոն

գրոց, չըսիր թէ՛ ահա ասոնք են յԱստուծոյ ներշնչեալ գրքերը, և ասոնցմէ զատ գիրք մի՛ ընդունիք իրրեւ Աստուածաշունչ, այլ կըսէ թէ՛ միայն եկեղեցւոյ ցցուցած գրքերը կարդացէք, (Եւ. 70. 71. Տե՛ս. Ս. Եւ. 71. 72.). և մենք սուրբ Աթանասէն սորվեցանք որ դուրս մնացած գրքերն ալ հայրապետաց սահմանադրութեան համեմատ եկեղեցին ընդունած է:

Բողոքականք ասիկա չգիտնալով՝ կամ իրենց դիտաւորութեանը հակառակ ըլլալուն համար չօշիւրով՝ երկրորդականոնը սուած գրքերը նախնի Յոյն հայրապետաց անընդունելի ըլլալը որպէս թէ հաստատելէն ետքը՝ ետքի ժամանակներու յունաց համար ալ նոյնը հաստատել կուզեն, և ասոր ապացոյց կը բերեն Վերիդ դոքուլօին քրիստոնէականը: Այս մարդըս Վերիլլոս Առաքելոս յունաց պատրիարքին առաջին սենեկակցի պաշտօնն ունէր (բրոքսթիքելլոս էր), ուստի ասոր ինչ մարդ և շինած քրիստոնէականը ինչ բան ըլլալը և ինչ արժէք ունենալը գիտնալու համար՝ ասոր պատրիարքն ինչպէս մարդ ըլլալը գիտնալ պէտք է:

Առաքելոս բնիկ Արեւացի էր. աղայութեան ժամանակներուն Խաղիայի քանի մը քաղաքները ուսման հետեւէն ետքը՝ Վերմանիա անցնելով Առաքելոսի անուն հետ աղէկ բարեկամութիւն ընելով՝ անոնց աղանդոյն սկզբունքովն աղէկ մը տոգորուելէն ետքը՝ Առաքելոսի անուն հետ և կաւ, եկեղեցականութեան հետեւեցաւ և կրօնական ուսմանը կատարելագործելու համար Անգղիոյ Արքեպիսկոպոս անուն Բողոքականին աշակերտելով՝ քրիստոնէական մը շինեց և իւր վարժապետին նուիրեց.

բայց անոր մէջ դրած վարդապետութիւնը քարոզելէ կողուշանար, մինչեւ Եղեքսանդրիոյ՝ և քիչ տարի ետքը Աստանդնուպօլսի պատրիարք եղաւ 1611ին։ Եսիկա Վրիդդօրուլօին՝ զօր իրեն Բրօգօսինքէլուս բրած էր՝ հրաման բրաւ Ենդղիա երթալու և կրօնական ուսմանց աղէկ վարժուելու, այս ինքն բողոքական աղանդը աղէկ մը սորվելու։ Եհա այս է որ Ինկիլիեռայէն դառնալէն ետքը վերոյիշեալ քրիստոնէական շինեց, և երբ բողոքականները ասիկա իրենց ըսածին վկայ կը բերեն, ուրիշ բան չին ըներ՝ բայց եթէ բողոքականի ըսածին ուրիշ բողոքական մը վկայ բերի։

Բայց այս քրիստոնէականը աղէկ չբերաւ ոչ Պատրիարքին՝ որ ասոր դէմ գանգատ ելած ատենը պաշտպան կեցաւ, և ոչ Վրիդդօրուլօին։ Օսմանեան պետութեան առաջին թարգման Բանայօզաքին Պատրիարքը պաշտօնէ ձգել տուաւ, որ Յիլէմէնկի դեսպանին միջնորդութեամբը պատրիարքութիւնը դարձեալ ձեռք ձգեց։ Յոյնք դարձեալ մերժեցին. և այսպէս վեց անգամ պատրիարք ըլլաւ և պաշտօնէ զրկուելէն ետքը՝ տէրութեան հրամանաւ աքսոր գացած ճամբուն վրայ խեղդեցին և մարմինը ծովը նետեցին։ Երբորդ անգամ պատրիարքութենէ հանուելուն յաջորդեց Բարթէնիոս, որուն Բրօգօսինքէլուսը՝ Սեկիտիս Սիրիքօս՝ անոր հրամանաւը յունաց եկեղեցւոյ դաւանութեանը համաձայն քրիստոնէական մը շինել տուաւ և Սինօգօսին հաւանութեամբը յունաց դպրոցներն ասիկայ տարածուեցաւ։ Լուքարիսին և Վրիդդօրուլօին մօլոր վարդապետութեանցը դէմ

հինգ անգամ ժողով եղաւ, երկու անգամ Աստանդնուպօլիս 1642ին և 1658ին. անգամ մը Վիդրոս՝ 166ին, անգամ մը Բեթլէհէմ՝ 1672ին, և անգամ մը ալ Սոլապիայի Լաշ քաղաքը, որուն ձեռք թուականը յայտնի չէ։ Եսոնց ամենուն մէջ ալ Լուքարիս և Վրիդդօրուլօին շինած քրիստոնէականը և ասոնց համախոհները նզովի բերժուեցան։ Եսոնք գիտցուելէն ետքը ուղղող կրնայ յունաց համար ըսել և ընդունիլ թէ՛ հին կրօն կարանի երկրորդականն գրեթէ չեն ընդունիր. բայց այն ալ գիտնալու է որ՝ ասիկայ բոլորովին սուտ է, միայն ազգայոյն և հաւատքով բողոքական եզոզներուն համար ճշմարիտ է, բայց այս ալ վեկայութեան արժէք չունենար։

Վերջապէս սա ալ կաւեցունեմք որ՝ երկրորդականն գրոց համար նախնի սուրբ հայրց յանկին պատճառներէն մէկ երկուքը անսանք՝ որ հիմակուան ժամանակս տեղի չունին, ուստի՝ երբ վերջին ժամանակի շայգրագէտներուն մէկին՝ այս գրքքերս չընդունելը մէջ բերին նէ, բերած վկային կամ գիտնալով կամ չգիտնալով բողոքականաց համաձայն խօսած ըլլալուն համար ասոնց ըսածէն աւելի յարգ չունենար մեր մէջ, ըստ որում օտարի խելքի բռնուելով է որ սուրբ եկեղեցւոյն աւանդութենէն կրիստոսի բանը կրմնայ հոգեոր առաջնորդաց, որ թէ որ հին կտակարանի գրեթէ պակաս համբուած քրիստոնէական վարդապետութիւն կամ կրօնագիտութիւն մը կենալն իմանան նէ, անիկայ դպրատանց դասագիրք ըլլալու չներեն։

Յ. Տ. Կ. ՏԵՐՈՅՆԵՃ՝

Յոյս ՅՐ. ԴԵԿՈՒ